

איך היה מבלה הרמ"א בשבת בישיבתו שבקרקוב?

מאת: אוריאל פיינרמן

אחת התחנות החשובות של הסיור ברובע היהודי שבקרקוב היא בית-הכנסת של הרמ"א. הביקור במקום מהווה הזדמנות לשוחח על האישיות התורנית המשמעותית ביותר שידעה יהדות פולין, היא ר' משה איסרלש. אמנם לא היה הרמ"א המייסד של המרכז התורני החשוב שבפולין. מקובל לראות בר' יעקב פולק, אשר הקים ישיבה בקרקוב בסוף המאה ה-15, ובתלמידו ר' שלום שכנא, שייסד ישיבה בלובלין, את האישים שהפכו את פולין למרכז תורני ראשון במעלה. אולם כיוון ששני חכמים אלה לא השאירו אחריהם כתבים, וזאת באופן עקרוני,¹ נותרו דמויותיהם עמומות ובלתי-ידועות. הרמ"א, שהיה תלמידו של הרב שכנא ואף נישא לבתו, כתב ספרים רבים, ביניהם את ה"מפה" שהוא פרש על ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו. וכשהתקבל ה"שולחן ערוך" עם הגהות ה"מפה" כספר ההלכה המחייב של העדות הספרדיות והאשכנזיות כאחד, הפך הרמ"א לאחת מהדמויות החשובות בתולדות היצירה היהודית.

והנה, על-אף מקומה המרכזי בתולדות יהדות פולין, נראה שקיים קושי בהדרכת דמותו של הרמ"א. יתכן שהבעיה נובעת מהתמקדות בפן ההלכתי של פועלו, שהוא ללא ספק הדומיננטי בחייו, פן שאינו מושך את לב התלמידים בביקורם בבית-הכנסת. התחושה היא שחסר ערך מוסף להדרכה, אשר יהפוך את דמות הרמ"א לרלוונטית יותר עבור המבקרים.

בהצעתנו זו נבקש להעלות אספקט מעניין אחד באישיותו של הרב מקרקוב: **התעניינותו בפילוסופיה**.² נושא זה, שמאיר את דמות הרמ"א באור פחות מוכר, מעלה דילמה המלווה את העם היהודי מזה מאות שנים: האם התרבות היהודית צריכה להסתגר בתוך עצמה ולינוק ממעיינותיה בלבד, או שעליה לרעות גם בשדות זרים ולהרחיב אופקים בתרבות האוניברסלית?

הפולמוס שבין הרמ"א למהרש"ל

בתקופתו של הרמ"א חי בלובלין תלמיד חכם נוסף, אשר השפיע רבות על המרכז התורני בפולין, הלא הוא הרב שלמה לוריא, המוכר בכינויו מהרש"ל. הרמ"א ומהרש"ל, שהיו קרובי משפחה רחוקים (סבא רבא משותף), ניחנו באופי שונה: הרב מלובלין היה בעל מזג בלתי-מתפשר, תקיף בדעתו, שלא היסס לצאת בהתקפות חריפות כנגד אלה שדעתם לא נראתה לו. ואילו הרמ"א היה נוח לבריות, עניו, מפשר ומגשר.

וכך, כשהתברר למהרש"ל, שהרמ"א משלב, מפעם בפעם, בכתביו ההגותיים ואפילו בפסקיו ההלכתיים, את דעתם של פילוסופים שמחוץ ליהדות, כמו אריסטו או אפלטון, יצא בביקורת קשה כנגד שארו קרובו. המעניין הוא, שהעילה לפולמוס לא הייתה קשורה כלל ועיקר לשאלה העקרונית אם מותר לקרוא בספרים החיצוניים אם לאו. באחד מפסקי ההלכה שלו, דן הרמ"א בסימני טריפה בריאת בהמה. כדי לחזק את דבריו, הוא הביא, בין היתר, ראיה מאריסטו היווני, ופסק שניתן להקל בדין. מהרש"ל, שביקש להחמיר בעניין, הגיב בביקורת קשה כנגד הרעיון של הסתמכות על מקורות חיצוניים ליהדות בקביעת ההלכה. בשפתו המושחזת כסכין חדה, ביקר מהרש"ל את הרמ"א, באיגרת שתוכנה אינו משתמע לשתי פנים:

¹ תפיסתם הייתה שאין לכתוב ספרי הלכה, כדי להשאיר עצמאות לפוסקים של הדורות הבאים ולא לחייב אותם לנהוג כמוהם.

² במאמר נוסף נציע רעיונות להדרכת דמותו של הרמ"א כאיש הלכה.

קבלתי כתבך במגילה עפה כתובה פנים ואחור, וראיתי בו דברים
חידודים, והרגשתי כאיזמל בבשר, וקפחתי בחבילות חכמות
ורובן חיצונות... והתורה חוגרת שק ומקוננת...³

לאחר המבוא הזה, מנמק מהרש"ל מדוע, לדעתו, אין להסתמך על חכמת אריסטו,
כשבאים לפסוק הלכה:

ולחכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות... אמרתי, אוי
לי שעניי ראו נוסף למה שאוזני שמעו, שעיקר המחמד והבושם
הוא דברי הטמא, ויהי בפי חכמי ישראל כעין בושם לתורה
הקדושה, רחמנא ליצלן מהעוון הגדול...

כלומר, שאין זה ראוי שמקורות אשר נכתבו על-ידי "ערל" ו"טמא" יצוטטו בספרות
תורנית. בהמשך מבהיר מהרש"ל, שאין כאן התנגדות עקרונית לקריאה בספרות
היוונית, אלא רתיעה משימוש במקורות אלה בדיונים תורניים. אכן, גם למהרש"ל
היה ידע בסיסי בספרי הפילוסופיה היוונית, כפי שהוא מעיד על עצמו:

יש לי בחכמתם כמותך, אלא שארחיק מהם נדוד.

מהרש"ל מזכיר נימוק נוסף להתנגדותו לציטוטים מתורת אריסטו. לדעתו, עשויה
הזכרת כופרים לגרום לנזק חינוכי אצל תלמידים. לאחר שהוא מביא ראיה לדבריו,
מאשים מהרש"ל את הרמ"א באחריות לפגם תלמידיו:

ואין לך מינות והריסות כחכמתם... אני הגבר ראיתי כתוב
בתפילות ובסידורי הבחורים רשום בהן תפילת אריסטו.⁴ וזו היא
אשמת הנשיא כמותך שנושא להן פנים, מאחר שאתה מערבו
בדברי אלוהים חיים. וכדאי לעיין בהם בהליכות לבית-הכסא
ודומהו מאחר שחשקה נפשם בהן כל עיקר.

נוסף לביקורת כנגד השימוש בכתבי אריסטו, הוסיף מהרש"ל הטפת מוסר נוספת על
שגיאות בתחביר בכתבתו של הרמ"א:

ובאלף מחילות יותר היה למר לעיין בחכמת הדקדוק, כי כתבך
הם חומה פרוצה לרוב בנוכח ונסתר ונקבה וזכר ויחיד ורבים...

תשובתו של הרמ"א

כדרכו בקודש, ענה הרמ"א למהרש"ל בענווה ובכבוד, ויחד עם זאת גם בתקיפות
ולעתים אפילו באירוניה מסוימת. תחילה ניתלה הרמ"א באילנות גבוהים, כשהוא
מבהיר שאת ידיעותיו על הפילוסופיה היוונית למד מהרמב"ם – מחבר ספר "מורה
הנבוכים" – ומחכמים אחרים, שבעצמם שילבו בכתביהם מקצת דברי אריסטו:
...ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעוון זה. כי אף שהבאתי
מקצת דברי אריסטו, מעידני עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי

³ שו"ת הרמ"א, סימן ו'. כל הציטוטים משו"ת הרמ"א הם מהספר שו"ת הרמ"א עם הגהות הרב ד"ר אשר זיו, הוצאת פלדהיים, ירושלים תשל"א.

⁴ יש חוקרים הטוענים, כי הכוונה לתפילה הבאה: "אדיר אשר אדיר, וקדמון אשר לא סר, והמתחיל מכל דבר, הצילני מאשך הגדולה". לפי פרופ' אנדרה נהר, אשר כתב ביוגרפיה על דוד גנז, הכוונה היא לאיגרת אפוקריפית שנכתבה למצביא אלכסנדר מוקדון על-ידי מורו אריסטו. באיגרת מסביר הפילוסוף היווני שלאחר שיחה עם חכם יהודי הבין שהדעת אינה תוצאה של התבונה בלבד אלא שהיא גם נובעת מהתגלות. המשמעות של האיגרת עבור בני הישיבות הייתה "טיהור" כתבי אריסטו. גם החוקר הרב ד"ר אשר זיו תומך בדעה זו. ע' שו"ת הרמ"א, עמ' כ"ו הערה 24.

בשום ספר מספריו רק מה שעסקתי בספר המורה [= ספר "מורה הנבוכים"] שיגעתי בו ומצאתי ת"ל [= תהילה לאל], ושאר ספרי הטבע כ"שער השמיים"⁵ וכדומיהן שחיברו חז"ל, ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו.⁶

אכן, לא יכול היה רבה של קרקוב לקרוא בספרים החיצוניים במקורם היווני. כמו שהרמב"ם הכיר את הפילוסופיה היוונית מתרגומים לערבית של כתבי אריסטו, כך הכיר הרמ"א את המקורות הקדומים דרך התרגומים לעברית של אותם תרגומים לערבית.

מבחינתו של הרמ"א, אם הרמב"ם הסתמך על אריסטו, לפחות בכל הנוגע במדעי הטבע, הרי זה סימן שאין בזה פסול עקרוני:

ואיך לא, והנה הרב המורה [הרב שכתב את ספר "מורה הנבוכים"] כתב פרק כ"ב מחלק השני, שכל מה שהשיג אריסטו עד לגלגל הירח הכל אמת.

ואז עונה הרמ"א לטענת מהרש"ל על כך שצעירים מתפללים בתפילת אריסטו. מתברר, שתופעה זו לא הייתה ידועה לו, ושמבחינתו מדובר ב"עשבים שוטים":

ומה שכתב אדוני שמזה נמשך שמקצת בחורים מתפללים בתפילת אריסטו... חס לי ולזרעא דאבא לראות כזה ולא למחות. רק כל זה עדיין הוא שורש פורה ראש ולענה, ירושה להם מאבותיהם מאותן שהמשיכו עצמם אחר הפילוסופים והלכו בדרכיהם. אבל אנכי מימי לא ראיתי ולא שמעתי עד כה, ולולא פי המדבר אדוני אלי לא האמנתיו שנשאר עדיין רושם אותן האמונות בארץ.

בהמשך מבהיר הרמ"א שהוא קורא גם ספרי קבלה. בכל אופן, לגבי הפילוסופיה, הוא מעיד על הזמן היחיד שהיה מעיין בה:

ומכל מקום אומר שסהדי במרומים [= עדים בשמיים] שכל ימי לא עסקתי בזו [= בפילוסופיה] רק בשבת ויו"ט [= ויום טוב] וח"ה [= וחול המועד] בשעה שבני אדם הולכים לטייל, וכל ימות החול אני עוסק כפי מיעוט השגתי במשנה ובתלמוד ובפוסקים ובפירושיהם...

יוצא שהקריאה בספרי הפילוסופיה הייתה עבור הרמ"א מעין אתנחתא נפשית מהעיסוק האינטנסיבי בספרות ההלכה בכל ימות השבוע. לסיכום, כמו הרמב"ם, גם הרמ"א לא פסל את העיסוק בפילוסופיה ובחכמה הכללית, כל עוד והמטרה היא להכיר את גדולת הבורא. לפיכך ניתן להיעזר במדעי הטבע, גם כשבאים לפסוק הלכה, אך יש להימנע מלימוד מטאפיזיקה, כי זו עשויה להשפיע לשלילה על השקפת העולם היהודית. במילים אחרות, אימץ הרמ"א את האמרה התלמודית: "חכמה בגויים – תאמין... תורה בגויים – אל תאמין".⁷

להיפגש עם הרמ"א ועם תלמידיו

כמדריכים, שלרוב מטיילים עם קבוצות תלמידים בקרקוב היהודית בשבתות דווקא, נוכל לספר בקצת הומור, שאם היינו נכנסים לשיבתו של הרמ"א ביום הטיול, היינו פוגשים אותו כשהוא מעיין בספרי פילוסופיה ומדע, כפי שהוא בעצמו

⁵ ספר פילוסופי שחבר בפרובנס במאה ה-13 ועוסק באסטרונומיה, רפואה ומדעי הטבע.

⁶ שו"ת הרמ"א סימן ז'.

⁷ מדרש איכה רבה ב', י"ז.

העיד במכתבו: "שכל ימי לא עסקתי בזו [= בפילוסופיה] רק בשבת ויו"ט [= ויום טוב] וח"ה [= וחול המועד] בשעה שבני אדם הולכים לטייל".

יתכן שבאותו יום היינו פוגשים גם בקצת מתלמידיו המפורסמים, אשר הושפעו מנטייתו של רבם לעסוק בחכמות חיצוניות. ביניהם נודע ר' דוד גנז, שיש הרואים בו את ההיסטוריון היהודי הראשון של העת החדשה. גנז למד בקרקוב כשהיה בן 18. כעבור שנה עבר לישיבתו של המהר"ל בפראג. גנז עסק בהיסטוריה, במתמטיקה ובאסטרונומיה, התחבר לטיכו בראהי וליוהנס קפלר וכתב שני ספרים חשובים: ספר היסטוריה בשם "צמח דוד" וספר אסטרונומיה בשם "מגן דוד" (שהתפרסם לאחר מותו בשם "נחמד ונעים"). לא נטעה אם נקבע, שאת אהבתו להיסטוריה ולאסטרונומיה רכש, בין היתר, מהרמ"א. גנז הזכיר את רבו מקרקוב, כשביקש להצדיק את כתיבת ספרו ההיסטורי "צמח דוד" בעברית. כי אם עבור ר' יוסף קארו, "ספרי מלחמות אסור לקרות בהם בשבת ואף בחול אסור", הרי שבהגותו שלו על "השולחן ערוך" הוסיף הרמ"א: "הגה ונראה לדקדק הא דאסור לקרות בשיחות חולין וסיפורי מלחמות, היינו דווקא אם כתובים בלשון לע"ז, אבל בלשון הקודש שרי".⁸ כלומר, שהרמ"א מתיר לקרוא בספרי היסטוריה הכתובים בשפה העברית.

תלמיד אחר, אשר למד בישיבתו של הרמ"א, הוא ר' אברהם הורוביץ, אביו של ר' ישעיהו הורוביץ שהיה מקובל נודע ושנקרא בפי הבריות "השל"ה הקדוש" – על שם ספרו "שני לוחות הברית". ר' אברהם עבר לפוזנא והיה מעורב בפולמוס חריף אודות היחס לפילוסופיה. הכל התחיל כשהרב המקומי, ר' גרשון לנד, נשא דרשה בשבת הגדול של שנת 1559. בדרשתו יצא הרב בביקורת קשה ביותר כנגד הקוראים בספרים החיצוניים, כינה אותם אפיקורסים, ואפילו הרמב"ם זכה לכינוי "מין גמור". לדעתו, התלמוד בלבד ראוי להיכלל בחומר הלימודים, ואפילו בלימוד התנ"ך אסור להרבות. ר' אהרון זה גם "ידע" לקבוע, שהסיבה לשרפת התלמוד באיטליה, בשנת 1553, הייתה תוצאה של הדפסת הספר "מורה הנבוכים" של הרמב"ם בוונציה...

ר' אברהם, כתלמיד נאמן לרבו הרמ"א, יצא להגנת לימודי הפילוסופיה והמדעים. הוא לא היסס לכנות את המגדף בכינוי "חמור" וביטל אחת לאחת את טענותיו. כן הציג הרב הורוביץ את תפיסותיו בדבר החשיבות של הלימודים הכלליים. לדעתו, ההשכלה הכללית נחוצה לחכמי היהודים, כדי שייטיבו להציג את תורת ישראל "לעיני העמים", כפי שאומר הפסוק: "ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים" (דברים ד ו).⁹

ממשה עד משה – כמשה

כזכור, באחת השורות החרותות על מצבת הרמ"א כתוב המשפט הידוע: "וממשה עד משה לא קם כמשה בישראל". מעניין שדווקא מהרש"ל, על-אף המחלוקות הקשות שהיו לו עם הרמ"א, היה הראשון להשתמש במשפט הזה, בעת התכתבות עם הרב מקרקוב.¹⁰

כידוע, אותה אמרה בדיוק נאמרה גם על הרמב"ם. אפשר אם כן לומר, שממשה רבינו לא היה כרמב"ם בעולם הספרדי, ולא היה כרמ"א בעולם האשכנזי. כאן המקום לציין, שהעלאת דמותם של הרמב"ם והרמ"א במקביל אינה מסתכמת בעובדה שהיו להם שמות דומים ושהיו שניהם תלמידי חכמים דגולים. אין ספק שהרמ"א העריך מאוד את הרמב"ם. לפי הרב אשר זיו, שכתב ספר על הרמ"א, "הרושם מתחזק שהרמ"א חשב את נשמתו הוא כניצוץ מנשמתו הגדולה של

⁸ שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ש"ז, סעיף ט"ז.

⁹ על הפרשה הזו ראה: ש"פ רבינוביץ, "עקבות של חופש-דעות ברבנות של פולין בסוף המאה הטי"ו", קונטרסים לתלמידים – מקורות ומחקרים, החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"ט, עמ' 263.

¹⁰ שו"ת הרמ"א סימן ס"ז. כך פנה מהרש"ל אל הרמ"א: "והאיש משה גדול מאוד... כי מי גדול ממר שהלכה למשה מסיני, דעתה ראוי לומר עליו: ממשה ועד משה לא קם כמשה".

הרמב"ם¹¹. הרמ"א הרבה להזכיר את הרמב"ם. שלושה מבין ארבעת חלקי ה"מפה" מתחילים בציטטות מדברי הרמב"ם. בספרו "תורת העולה", המסביר בצורה פילוסופית את הקורבנות, הסתמך הרמ"א על תפיסותיו של הרמב"ם. כפי שראינו, גם בתשובתו למהרש"ל בעניין הפילוסופיה, הזכיר הרמ"א רבות את "הרב המורה", לדוגמה, "ומי גדול לנו מהרמב"ם ז"ל שעשה ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין!"¹²

האקלים התרבותי בקרקוב

כדי להבין היטב את דמותו של הרמ"א, עלינו להכיר גם את האקלים התרבותי שבה הייתה שרויה העיר קרקוב באותה תקופה. קרקוב הייתה עיר הבירה של ממלכת פולין, ששטחה היה הגדול ביותר באירופה. במאה ה-16 נהנתה הממלכה מרווחה מדינית וכלכלית, שנתנה את אותותיה, בין היתר, בתחום התרבותי רוחני. במיוחד נודעה באיכותה האוניברסיטה היגייולונית, שאחד מתלמידיה החשובים, בסוף המאה ה-15, היה האסטרונום ניקולאוס קופרניקוס. באותם ימים, נשבה רוח של סובלנות בפולין, וההתעניינות בכתבים קדומים ואפילו במקורות היהדות לא הייתה מחזה נדיר. יותר מכל, ביקשו משכילי פולין לפתח גישה עיונית בתחום הפילוסופיה, והאריסטוטליזם היה מנת חלקם של אינטלקטואלים רבים. עד לסוף המאה ה-15 התגוררה הקהילה היהודית של קרקוב בקרבת האוניברסיטה היגייולונית. לא פעם החליטו הרשויות להחרים מבנים מהקהילה היהודית לטובת האוניברסיטה. בשנת 1495 הגיע המתח עם הסטודנטים הנוצרים לשיאו, והיהודים גורשו אל הקהילה היהודית הסמוכה בקז'מייז'. על אף המתח הזה לא יכלה האליטה האינטלקטואלית היהודית שלא לקלוט את הרשמים התרבותיים שהתהלכו בחברה הכללית. על כך כותב החוקר יונה בן-ששון את הדברים הבאים:

פולין של המאה הט"ז נתברכה בחיי רוח אינטנסיביים והייתה רווית מתח בתחומי הדת, המדע והעיון הפילוסופי, והעיר קראקא, עירו של הרמ"א, שימשה אכסניה מרכזית לכל אלה...¹³

על הדרך שבה נקלטה האווירה התרבותית של קרקוב הפולנית בקהילה היהודית, מציע בן-ששון את ההסבר הבא:

יהדות פולין קלטה את רישומה של התרבות הראציונליסטית ואת רוח הרנסאנס דרך יוצאי גלות ספרד אשר באיטליה, שהיגרו לפולין והתרכזו במיוחד בקראקא ובסביבותיה, ובאמצעות יהודים מאיטליה, אשר שירתו בפולין כרופאים וכמורים, על-פי רוב בחצר המלוכה. השפעה תרבותית זו התעצמה עקב העובדה, שבניהם של יהודים עשירים ומשכילים מפולין פנו לאכסניות ההשכלה באיטליה, בעיקר לפדואה, משכן האסכולה הראציונליסטית-הסכולאסטית. כך הגיע למעמד תקיף במיוחד בין משכילי ישראל בפולין האריסטוטיליזם, ואף זכה להשפעה על ההגות היהודית דאז.

הרמ"א, שחי קילומטרים אחדים ממצודת הוואוול ומהאוניברסיטה היגייולונית, היה גם בן תקופתו, ועל הרקע הזה ניתן להבין טוב יותר את נטייתו לעיסוק בפילוסופיה.

¹¹ אשר זיו, הרמ"א, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, עמ' 128. וראה שם הערה 39, שלפי מה שכתב בספרו "מחיר היין", מתברר שהרמ"א האמין ברעיון גלגול נשמות.

¹² שו"ת הרמ"א סימן ז'.

¹³ יונה בן-ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 4-1.

יחס היהדות לפילוסופיה

כאן המקום לציין, שנושא היחס לפילוסופיה הוא פולמוס עתיק יומין, המלווה את חכמי ישראל מאז הופעתה של הפילוסופיה היוונית. ידוע ביותר הוא הוויכוח על ספר "מורה הנבוכים" לרמב"ם, שהסעיר את העולם היהודי במאה ה-13, בעיקר בספרד ובפרובנס. רבים לא יכלו להשלים עם גישתו האריסטוטלית של הרמב"ם, העושה אינטלקטואליזציה של היהדות, והם הוציאו חרמות כנגד ספרו הפילוסופי. בשנת 1232 הגיעה המחלוקת לשיאים שלא נודעו בישראל, כשהאנטי-מיימוניסטים שרפו את ספרי הרמב"ם בעיר מונפלייר שבדרום צרפת. כעבור עשר שנים גזר המלך לואי ה-9 על שרפת התלמוד בפריס, והפרו-מיימוניסטים האשימו את מתנגדי הרמב"ם שהם אלה אשר נתנו למלך הצרפתי את ההשראה לשרפת ספרים. אם כי הפולמוס סביב ספר הרמב"ם דעך עם הזמן, הוא לא נעלם כליל, והוא שב וצץ מידי פעם בפעם. כך במאה ה-18, במסגרת המחלוקת הקשה שהתגלעה בין שני גדולי עולם, ר' יעקב עמדין ור' יהונתן אייבשיץ, טען הראשון, שלא יתכן שהרמב"ם, אשר כתב את הספר המונומנטלי בהלכה "הי"ד החזקה", יכתוב גם כן את ספר "מורה הנבוכים". ולכן מדובר בזיוף המיוחס לרמב"ם! מעניין שעל הטענה הזאת חזר הר' ממונקץ' במאה ה-20, כשאמר שאמנם נכתב "מורה הנבוכים" על-ידי הרמב"ם אך חלקים מהספר הם זיופים, שאינם שייכים לספר המקורי. וידוע שגם כיום, כולל בדרך-כלל ארון הספרים היהודי החרדי את כתביו ההלכתיים של הרמב"ם אך לא את ספרו הפילוסופי.

המחלוקת בין מהרש"ל לרמ"א משתלבת, אם כן, בפולמוס הכללי על יחס היהדות לפילוסופיה. במילים אחרות, השאלה היא האם היהדות צריכה לינוק את מקורותיה מספרותה הפנימית בלבד, או שיש גם מקום – על אף הסכנות הפילוסופיות והחינוכיות הברורות – לרעות בשדותיהם של חכמי הגויים, כמו אפלטון, אריסטו, דקרט, קנט, ניטשה, סרטר...